

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ QƏZET MƏTNLƏRİNDƏKİ XÜSUSİ ADLARIN PRAQMATİKASI

İxtisas: 5714.01 Müqayisəli-tarixi və müqayisəli tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Bənövşə Eldar qızı İbrahimova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

Rəsmi opponətlər:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Vəleh Bayram oğlu Nəsibov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Kəmalə Avadır qızı Cəfərova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Kəmalə Əhliyyət qızı Məhdixanlı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Tamilə Həsən qızı Məmmədova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Ünsiyyət prosesində xüsusi adların praqmatik əhəmiyyəti böyükdür. Lakin dilçiliyin inkişafının müasir mərhələsində publisistik (qəzet) mətnin onomastikası üzrə sistemli tədqiqatlar, demək olar ki, aparılmamışdır. Bundan başqa, qəzet mətnində onomastik vahidlərin praqmatik və semantik-üslubi təsir mexanizmləri araşdırılmamışdır. Bununla da seçdiyimiz mövzunun **aktuallığı** müəyyən edilir.

Qəzet mətnlərində rast gəlinən xüsusi adlar (antroponimlər, toponimlər, hidronimlər və s.) həmişə müəyyən funksional yük daşıyır, praqmatik və ya kommunikativ vəzifəni həll edir. Məlumdur ki, praqmatika kontekst daxilində seçilmiş dil vahidlərinin səmərəliliyi, mənanın öyrənilməsi ilə məşğul olur. Bu müddəə praqmatika ilə dilçiliyin funksional aspektini bir-birinə yaxınlaşdıran linqvistik ünsiyyət üçün əsasdır.

Xüsusi adların praqmatikası onlarda denotatın olması ilə müəyyən edilir. Məntiqlidir ki, denotatsız xüsusi ad yoxdur, çünki ad yalnız ünsiyyət iştirakçılarına məlum olan denotatla əlaqələndirildikdə o, öz kommunikativ-praqmatik funksiyasını yerinə yetirə bilər. Əgər denotat ünsiyyət iştirakçılarına məlum deyilsə, xüsusi ad “boş” səsə çevrilərək ünsiyyəti çətinləşdirir.

Xüsusi adlar praqmatik baxımından qəzet mətnində mühüm rol oynayır, sözügedən hadisələri məkanla, obyektlə (toponimlər) əlaqələndirir və bu hadisələrin iştirakçılarını (antroponimlər vasitəsilə) işarələyir.

Tədqiqatın (qəzet mətnləri ilə yanaşı digər publisistik mətnlər də daxil olmaqla) praqmatik aspekti antroponimik/toponimik nominasiyalar sistemini təşkil edən ən vacib amillərin: tarixi hadisələr, yerli hadisələr, məişət, mədəni-estetik, insanların fəaliyyəti, eləcə də landşaft və iqlim xüsusiyyətləri kimi situasiya kontekstinin təhlilini əhatə edir. Xüsusi adların praqmatik *komponenti* çox vaxt koqnitiv və hətta semantik komponentlərdən *üstün olur*.

Antroposentrik yanaşma daxilində mətni öyrənmək üçün praqmatik sahə xüsusi vurğulanır. Bu və ya digər şəkildə, daşıdıqları

mənanın olması ilə seçilən mətnlərin bütün geniş növləri kommunikativliklə qeyd olunur – bu xüsusiyyət onu göstərir ki, mətnin yaradıcısının ötürdüyü hər hansı bir mesaj var və oxucu buna uyğun olaraq qəbul etməlidir. Bu halda pragmatik münasibətlər mesajdan informasiyanın alınması prosesində yaranan qavrayanın mətnə olan münasibətləridir. Bu, sırf informativ əlaqə ola bilər – məlumat sadəcə ötürüldükdə və ya onlar oxucunun emosiyalarına təsir edə bilər, onun hər hansı reaksiya və ya hərəkətinə səbəb ola bilər. Ümumiyyətlə, mətnin pragmatikası onun oxucu kütləsinə təsir göstərmək qabiliyyətidir.

Müasir dilçiliyin sahəsi hesab olunan onomastika istiqamətində son onilliklərdə müxtəlif tədqiqat işləri aparılmışdır. Onomastik vahidlərin təhlili ilə bağlı A.Abbasova, F.Qurbanova¹, A.V.Superanskaya, A.Svinson, A.Rıbakinin tədqiqat işləri çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. A.Abbasova dilçilikdə ilk dəfə ingilis və Azərbaycan antroponimlərinin müqayisəli formada təhlilini vermişdir². Onun bu mövzu ilə bağlı tədqiqat işləri diqqətə layiqdir.

Publisistik məkanda xüsusi adların funksional dəyəri A.V.Superanskaya, V.V.Uçenova³ və bir çox başqalarının əsərlərində dəfələrlə qeyd edilmişdir.

E.İsmayılovun monoqrafiyası 1990-cı illərin mətbuat dilinə həsr olunub. Əsərdə keçən əsrin sonlarında işıq üzü görən müstəqil qəzetlərin leksik və frazeoloji xüsusiyyətləri, qəzet dilində söz və termin yaradıcılığı, abreviaturalar, toponimlər və onların müxtəlif növləri yer almışdır. E.İsmayılovun əsəri öz dövrü üçün qəzet dilinin tədqiqinə həsr olunmuş mükəmməl tədqiqat əsəri sayıla bilər⁴.

¹ Qurbanova, F.A. Antroponimiyanın əsasları (Azərbaycan, ingilis və alman dillərinin materialları əsasında): /filologiya elmləri doktoru. dis./ – Bakı, 2013. – 313 s.

² Abbasova, A.M. Müxtəlif sistemli dillərdə antroponimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri: (İngilis və Azərbaycan antroponimiyaları əsasında): /filologiya elmləri doktoru. dis. avtoreferatı./ – Bakı, 2005. – 38 s.

³ Суперанская, А.В. Структура имени собственного (фонология и морфология) / А.В.Суперанская. – Москва: Наука, – 1969. – 207 с.; Ученова, В.В. У истоков публикации / В.В.Ученова. – Москва: Наука, – 2007. – 405 с.

⁴ İsmayılov, E. Müstəqil qəzetlərimizin dili / E. İsmayılov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2006. – 208 s.

N.Babayeva “Qəzet mətnində metaforik ifadələr və onların kommunikativ yükü” əsərində “Onomastik metaforalar” adlı yarımbaşlıqda qəzet mətnlərində onomastik vahidlərin metaforalarda oynadığı roldan cüzi şəkildə bəhs etmişdir. Müəllif özü iddia edir ki, qəzet mətnlərində onomastik vahidlərin metaforaların tərkibində işlənmə hallarına çox rast gəlinməsi mümkündür⁵. Məsələn, *Sərsəng harayı* dünyada əks-səda yaradır” (“Xalq”, 17 fevral, 2015); *Sarkisyan rejimində* artan özbaşnalıq (“Xalq”, 4 iyun, 2014).

Azərbaycanda qəzet dilinin elmi şəkildə öyrənilməsində S.Məmmədovanın “Kütləvi informasiya vasitələri və dil” əsərinin adını xüsusilə çəkmək lazımdır. Əsərdə mətbuat dilində funksional-üslubi təbəqə, mətbuat dilində xüsusi leksika, rayon qəzetlərinin dili, mətbuat dilinin əsas inkişaf meyilləri hərtərəfli şəkildə öyrənilmişdir⁶.

Azərbaycan dilçiliyində qəzet mətninin dili müəyyən dərəcədə tədqiqatlara cəlb olunsa da, ingilis və Azərbaycan dillərində publisistik mətnlərin müqayisəli praqmatikası ilə əlaqədar məsələlər indiyədək öyrənilməmişdir. Bu isə tədqiqat işinin aktuallığını ortaya qoyur.

Son zamanlar cəmiyyətimizin müxtəlif kommunikativ sahələrində, o cümlədən kütləvi kommunikasiya sahəsində, xüsusən də qəzetdə, öz tətbiqini tapmış mətnlərin çoxşaxəli funksional və üslub sistemləri dilçilərin marağını daha çox cəlb edir. Dünyada baş verən hadisələrə münasibət bildirən qəzet ictimai rəyi formalaşdırır, qəzetin dili isə ən mühüm ictimai funksiyanı yerinə yetirərək oxucunu məlumatlandırır. Cəmiyyətdə gedən proseslər həm Azərbaycan, həm də ingilis dilinə də öz təsirini göstərir, ona görə də dildə yeniliklər yaranır və sürətlə inkişaf edir. Belə aktiv proses fonunda publisistik mətnlərin praqmatikasına müxtəlif üslubi vasitələrin tədqiqi də daxil olur. Publisistik-qəzet üslubunun bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Bunlardan biri iki tendensiyanın birləşməsidir: ekspressivliyə və standart meyil, bu da öz növbəsində

⁵ Babayeva, N. Qəzet mətnində metaforik ifadələr və onların kommunikativ yükü: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / –Bakı, 2021. – 24 s.

⁶ Məmmədova, S. Kütləvi informasiya vasitələri və dil / S.Məmmədova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2009. –126 s.

jurnalistikanın yerinə yetirdiyi funksiyalarla bağlıdır: informasiya-məzmun və emosional təsir funksiyaları ilə.

Dünyaya baxışını və təsvir olunan vəziyyəti adekvat əks etdirmək üçün mətnin müəllifi adətən üslubi vasitələrdən, yəni mətnin təşkilinin subyektiv lingvistik xüsusi üsulundan istifadə edir. Üslubi xüsusiyyətlərin düzgün təşkili mətnin oxucuya pragmatik təsirini artırır, müxtəlif şifahi vasitələrin istifadəsi isə mətnə ifadəlilik vermək məqsədi daşıyır.

Qəzetin üslub vasitələri əsasən paradigmatik əlaqələr üzərində qurulur. Çünki müəllif söz və ifadələrin seçimində məna oxuculara yaxın olan və buna görə də potensial olaraq mümkün olan, lakin mətndə təqdim olunmayan digər sözlərlə seçilmiş assosiasiyalara üstünlük verir.

Dissertasiya ingilis və azərbaycandilli qəzetlərdə xüsusi adların müqayisəli təsvirinə həsr olunmuşdur. Qəzet mətnində xüsusi adların işlənməsini şərtləndirən əsas amilin tədqiqata cəlb olunması işin elmi dəyərini artırır. Pragmatik nöqteyi-nəzərdən qəzet nəşrində xüsusi adlar mühüm rol oynayır, sözügedən hadisələri məkanla, obyektlə əlaqələndirir (toponimlərlə) və ya bu hadisələrin iştirakçılarını (antroponimlər vasitəsilə) ifadə edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ingilis və azərbaycandilli qəzet mətnlərində işlənən xüsusi adlardır. Tədqiqatın predmeti ingilis və azərbaycandilli qəzet mətnlərində işlənən xüsusi adların pragmatik xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis və azərbaycandilli qəzet mətnlərində xüsusi adların pragmatik və müqayisəli təhlili və bu təhlildən alınan nəticələrin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsindən ibarətdir. Bununla yanaşı, ingilis və azərbaycandilli qəzet mətnlərinin pragmatik və semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə də geniş yer ayrılmışdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- lingvistik pragmatikanın mahiyyəti və əhatə sahəsini işıqlandırmaq;

- ingilis və azərbaycandilli qəzetlərdə qəzet başlıqlarında xüsusi adların seçim şərtlərinin izahını vermək;

– ingilis və azərbaycandilli publisistik mətnlərdə işlənən xüsusi adların struktur-semantik xüsusiyyətlərini göstərmək;

– xüsusi adlar qrupunun önəmli hissəsini təşkil edən şəxs adlarının semantikasi və pragmatikasını göstərmək;

– ingilis və azərbaycandilli qəzetlərdə işlənən xüsusi adların pragmatikasını müqayisəli təsvir etmək: xüsusi adların oxşar pragmatik xüsusiyyətləri ilə bərabər, həm də fərqli xüsusiyyətlərini araşdırmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda təsviri və müqayisəli metodlardan, həmçinin ümumiləşdirmə, komponent təhlil, üslubi və funksional təhlil kimi üsullardan geniş istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Xüsusi adlar (xüsusən qəzet başlıqlarında və qəzet mətninin daxilində adların təkrarı hallarında) mətnin integrasiyası və tamlığının bir vasitəsidir.

– Xüsusi adlar ətraf dünyanı şərh etmək üçün mövcud olan vasitələrdən biridir. Xüsusi adların interpretasiyası pragmatik əhəmiyyət kəsb edir. Oxucu onun üçün əhəmiyyət kəsb edən əlaqəli və məzmunlu mətn əldə etmək istəyir. Interpretasiya olunma imkanı müxtəlif mətnlərdən istifadə təcrübəsi, sosial və mədəni kontekstin bilikləri, nitq fəaliyyətinin məqsədi haqqında təsəvvürlər və müəyyən nitq vəziyyətində dil vasitələrinin istifadəsinin uyğunluğu ilə bağlıdır. Beləliklə, adresat onların qavrayışlarını idarə etməyə qadir olan mətnlərin fəal istifadəçisi kimi çıxış edir.

– Qəzet dilində xüsusi adların işlədilməsinin pragmatik və struktur-semantik mexanizmləri onomastik vahidlərin paradiqmatik dəyişməsindən (omonimiya, paronimiya), komponentlərin substitusiyası (presedent mətn elementinin presedent adla (yəni hamıya məlum olan adla) əvəz edilməsi) və ya onimlərin parafraz kimi işlənməsindən (məsələn, *Ağdam – ruhlar şəhəri; Azərbaycan – Odlar yurdu; Ermənistan – Hayastan*), mətnə onimlərin həddindən artıq istifadəsi hallarından, abbreviasiya (adların ixtisar olunmuş formaları), kontekst əsasında onomastik vahidlərin iqiqat aktuallaşmasından, onomastik vahidin yanlış hərfələşdirilməsindən (məlumatın məzmunu haqqında yanlış təsəvvür), onomastik ştamptan (qəzet mətnində adı ləqəbin arxasında gizlənən bir şəxs

haqqında aydın təsəvvürlərə əsaslanır), xüsusi adların okkazional (təsadüfi) işlənməsi hallarında onların aktuallaşmasından, xüsusi adların metonimik və metaforik köçürülmələrindən, onomastik vahidlərin ikimənəli istifadəsindən ibarətdir.

– Xüsusi adların praqmatik xüsusiyyətləri qəzet mətnində üç şəkildə özünü büruzə verə bilər: a) oxucunun yaddaşında əvvəlcədən verilmiş məlumatı bərpa etmək və ya keçmişə aid olan və nəqlətmənin daha müfəssəl şəkildə genişləndirmə yollarını anlamaq üçün lazım olan yeni məlumatları təqdim etmək; b) xüsusi adları yeni şəraitdə, fərqli bir kontekstdə istifadə edərək yenidən düşünməyə; təhlil aparmağa imkan verir; c) məzmun-konseptual informasiyaya bilavasitə aid olan mətnin bəzi hissələrini aktuallaşdırmaq.

– İngilis və azərbaycandilli publisistik mətnlərdə şəxs adları müvafiq işarəverici sözlərlə işlənərək vəzifə, sosial status və fəaliyyət sahəsini göstərə bilər.

– Mətnin praqmatik tədqiqində qəzet mətni *müəyyən niyyət və məqsədlər ilə həyata keçirilən* və tərkibində adresata təsir göstərən dil vasitələri və üsullarının kompleks istifadəsi mümkün olan mürəkkəb *nitq aktı* kimi nəzərdən keçirilir. Mətnin praqmatik təhlili ona əsaslanır ki, dil yaradıcılığı öz təbiətinə görə sosial cəhətdən effektivdir. Praqmatik yanaşma göstərir ki, hətta yazılı qəzet mətni ünsiyyət iştirakçılarını – müəllif və oxucunu – əlaqələndirən bir *hərəkətdir*. Qəzet mətni sintaktik, semantik və praqmatik şəkildə əlaqəli, dil vahidlərinin bitmiş ardıcılığıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq ingilis və azərbaycandilli publisistik mətnlərdə işlənən xüsusi adların praqmatik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili aparılır, onların müəyyən mətn situasiyalarında mövcud olan oxşar və fərqli cəhətləri qeyd olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Müdafiəyə təqdim olunan tədqiqat işinin nəticələri bütövlükdə mətn dilçiliyinin öyrənilməsində və qismən də mətnin kommunikativ strukturunun, xüsusi adların işlənmə tendensiyasının, KİV-də təzahür edən dil faktlarının sistemli şəkildə araşdırılmasında müəyyən kömək ola

bilər. Tədqiqatın nəticələrindən həmçinin müvafiq fənlərin nəzəri kurslarında istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilmiş elmi nəticələrdən mətn dilçiliyi üzrə nəzəri kurslarda, pragmatikanın tədqiqatında, ümumi dilçilik, mətn dilçiliyi, onomastika, üslubiyyat və s. kimi fənlərin, habelə bir sıra seçmə fənlərin tədrisində, eləcə də dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında da istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmiş, müzakirə olunmuş və açıq müdafiəyə buraxılmışdır. Dissertasiya mövzusu ilə bağlı məqalələr Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Ali Attestasiya Komissiyasının müəyyənləşdirdiyi elmi jurnallarda çap olunmuş, müxtəlif elmi və beynəlxalq konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi – 8 səhifə, 15261 işarə, I fəsil – 19 səhifə, 36353 işarə, II fəsil – 40 səhifə, 74300 işarə, III fəsil – 57 səhifə 107300 işarə, Nəticə – 3 səhifə, 5516 işarə, dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 238764 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsədi, vəzifələri və metodları müəyyən edilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim edilir, tədqiqatın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

I fəsil **“Praqmatikanın tədqiqi tarixindən”** adlanır və aşağıdakı başlıqlarda geniş təhlil olunmuşdur.

Birinci fəslin *“Linqvistik praqmatikanın ümumi səciyyəsi”* adlanan paragrafında “praqmatika”nın semiotikanın bir sahəsi kimi Ç.Morris tərəfindən XX əsrin 30-cu illərinin sonlarından tətbiq edilməyə başladığı qeyd olunur və eyni zamanda vurğulanır ki, 60-cı illərin sonu, 70-ci illərin əvvəllərində praqmatika M.V.Nikitin, Y.M.Lotman, N.F.Alifirenko və başqaları tərəfindən irəli sürülən danışq aktlarının məntiqi-fəlsəfi, P.Qraysın məna, N.S.Bolotnova və T.V.Buliginanın referensiya ilə bağlı praqmatik nəzəriyyələrinin təsiri altında C.Pirsin ideyaları ilə stimullaşdırılan linqvistik tədqiqatlar sahəsi kimi formalaşmışdır. Praqmatika ilə bağlı tədqiqatların qədim yunan və Roma dilçiliyinə aid olmasına baxmayaraq, bu termin mənşəcə qədim latın sözü *“pragmaticus”* və yunan sözü *“pragmaticos”* sözlərindən olub, «iş, hərəkət, təsir» mənalarını ifadə edir.

Dilçiliyə aid ədəbiyyatlarda praqmatika ilə bağlı daha çox implisit formada işlənən belə bir tərifə rast gəlmək olar: praqmatika dil istifadəçilərinin cümlələri kontekstlə cütləşdirmək bacarığını öyrənir. Bu cür tərif praqmatikanı linqvistikanın digər aspektləri ilə bərabərləşdirməyə çalışan fikirlərdən fərqləndirir. Bu baxımdan N.Xomskinin fikrincə, praqmatika – linqvistik bacarıq haqqında bir aspektdir və başqa aspektlər kimi o da yalnız ardıcıl şəkildə məhdudlaşdırılır. Ədəbi şərhdən bəhs edən kitablarda kontekst “mürəkkəb hadisə kimi” izah edilir. Bu hadisələrdə birinci ikincinin yaranmasına səbəb olur. Birinci hadisə danışan tərəfindən sözün deyilməsi, ikinci hadisə isə dinləyən tərəfindən sözün yozulmasıdır. Lakin deyilmə və yozulmaya nisbətən kontekstin aspektləri haqqında ümumi nəzəriyyə daha geniş olmalıdır⁷.

Praqmatika danışanın dinləyənə necə təsir etməsini öyrənir. Bu baxımdan praqmatika anlaşılmazlığı izah etmək üçün istifadə edilən sistematik yolları öyrənir. Beləliklə, praqmatika danışanın sözlərinin nə ifadə etməsi və onun öz sözləri ilə nəyi ifadə edə bilməsi arasındakı fərqi aydınlaşdırmalıdır. Digər qrup dilçiləri isə qeyd edirlər ki, praqmatika – dildən istifadədə, yəni insanların söylədiklərinin ortaya çıxarılmasında və deyilənlərin başqaları

⁷ Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax. / N.Chomsky. – Cambridge, Mass., US: MIT Pres, – 1965. – 57 p.

tərəfindən şərh edilməsində kontekstin rolunu öyrənir.

Praqmatika cümləni deyil, sözü və ya ifadəni əsas götürür. İfadə xüsusi məqsəd üçün xüsusi kontekstdə işlədilər, hər hansı bir danışan tərəfindən qurulan sadə cümlədir.

Həm struktur dilçilik, həm də dilin təhlili ilə məşğul olan məntiqi-fəlsəfi məktəblər eyni inkişaf xəttini təkrarlayırlar. 50-ci illərdə R.Karnap yazırdı: *“Yalnız psixologiya və dilçilik üçün deyil, fəlsəfə üçün də nəzəri praqmatik sistem yaratmağa ehtiyac var”*⁸.

Danışq aktı ilə kontekstin qarşılıqlı əlaqəsi praqmatik tədqiqatın əsas özəyidir və bu qarşılıqlı əlaqə qaydalarının formalaşdırılması onun əsas vəzifəsidir. Buna görə də praqmatik maraqların kontekst və danışq aktı arasındakı əlaqənin ən sıx olduğu yerlərdə başlaması təəccüblü deyil. Təsviri sözlər və onların mənasının təhlili semantikaya, qeyri-təsvir mənalılarının tərfi isə praqmatikaya doğru aparır. Birinci semantik həssaslıqla xarakterizə olunsa da, ikinci kontekstlə sıx əlaqəlidir, burada praqmatik mühit haqqında məlumatlar çox vacibdir.

Birinci fəslin *“Onimin praqmatikası: tədqiqat istiqamətləri və təhlil üsulları”* adlanan ikinci paraqrafında xüsusi adın praqmatikasının öyrənilməsinin üç əsas istiqaməti müəyyən edilmişdir: 1) onimin semantikasında praqmatik komponentin müəyyənləşdirilməsi; 2) müəllif və adresatın münasibətlərinin, habelə adın verildiyi şərtlərin təhlili; 3) onimin ən yaxın və sonrakı kontekstlə qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi.

1) Onimin semantikasında praqmatik komponentin müəyyənləşdirilməsi istiqamətinin əsas anlayışı "onomastik konnotasiya"dır (yəni əlavə üslubi-praqmatik məna). Onomastik konnotasiyanın aktuallaşdırıcıları, bir tərəfdən, onimin özünün daxili formasından asılı olmayaraq sosial, mədəni, tarixi və ya emosional fonudur (bilikləridir), digər tərəfdən onimin yaradılmasında əsas götürülmüş sözün mənasının konnotativ komponentləridir.

Onomastik mənanın aktuallaşdırıcıları onimləşmə və ya transonimləşdirmə nəticəsində onimlərin əmələ gəldiyi sözlər və ifadələr də ola bilər. Bir qayda olaraq, bunlar onomastik alt sahələrin ətrafını təşkil edən xüsusi adlardır. Məsələn, *Teymurləng* ləqəbi,

⁸ Карнап, Р. Значение и необходимость. / Р.Карнап. – Москва, – 1959. – с.134.

Xətai təxəllüsü, "*Xudayar*" təsnifinin adı, "*Xarıbülbul*" festivalının adı və s. konseptual olaraq yüklənməyə bilməzlər, uzun müddət fəaliyyət göstərsələr də daxili forma və fon biliklərini qoruyacaqlar. Əvvəlcə bu onimlərin əsasını təşkil edən həqiqi və ya süni şəkildə yaradılan nominativ vahidlərin semantikasında mövcud olan konnotativ komponent şüurlu şəkildə kontekst tərəfindən qorunur və saxlanılır, əks halda onlar əsas nitq və sosial funksiyalarını (məlumatlandırıcı, səciyyələndirici, reklam, xatirə və s.) yerinə yetirə bilməyəcəklər. Etnolinqvizistik (və ya pragmatik) aspektdə qeyd etmək olar ki, ingilis və azərbaycanlılarda qızlara verilən dəyər özünü şəxs adlarında da göstərir: *Jade, Opal; Pearl, Esmeralda, Coral, Ruby, Diamond; Brilyant, Almaz, Firuzə, Həcər, Mirvari* və s.

Bu cür tədqiqatlar hazır məhsulda - xüsusi adda əks olunan adlandırma subyektinin müxtəlif propozisiya (təklif) münasibətlərini müəyyənləşdirməyə yönəlmiş komponentli təhlil metodlarından istifadə etməklə aparılır. Bu metod müqayisəli metod və kəmiyyət hesablamalarının üsulu ilə birlikdə onimin semantikasında ümumi və milli spesifik pragmatik komponentləri ayırmağa imkan verir.

2) Müəllif və adresatın münasibətlərinin, habelə adın verildiyi şərtlərin təhlili adlı ikinci istiqamətdə onimlər təbii nominativ mühitdə araşdırılır. Bu istiqamətin əsas anlayışları "nominativ vəziyyət", "adlandırılan obyekt", "adı çəkilən subyekt"dir. Təhlil nəticəsində dəyişkən onomastik modanın əlamətləri müəyyən edildi: konkret tarixi mühit, müasirlik, nümayişkarlıq, oyun, dövrilik⁹.

Adresatın öz adını qavramasının səthi səviyyəsinin təhlili sərbəst assosiativ təcrübədən istifadə etməklə aparılır. Bizim dövrümüzdə adresatın reaksiyası bir çox hallarda qiymətləndirməni ehtiva edən və beləliklə onimin perlokutiv təsirini qiymətləndirməyə imkan verən metadil ifadələri şəklində açıqlanır və təqdim olunur.

3) Onimin ən yaxın və uzaq kontekstlə qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi adlı istiqamətdə tədqiqatlar onimlərin funksional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə, yəni xüsusi adın ən yaxın və sonrakı kontekstlə qarşılıqlı təsirinin xüsusiyyətlərini öyrənməyə

⁹ Kryukova I. Russian advertising names as a matter of linguistic fashion // – Uppsala (Sweden), *Onoma. Journal of International Council of Onomastic Sciences*. – 2008. Vol. 43, – p.397-410.

yönəlmişdir.

Onimlər müəllifin müxtəlif illokutiv fikirlərini həyata keçirmək potensialına malik olan çoxfunksiyalı xarakter əlamətləri kimi xarakterizə etməyə imkan verir. Məsələn, fərqli vəziyyətlərdə istifadə olunan eyni adın fərqli variantları bir insanı qısa və dəqiq xarakterizə edə bilər: ingilis şahzadəsi Çarlz (*Charles*) taxta çıxandan sonra rus tərcümələrində III Karl (*Carl/Karl*) kimi tanındı. Hər iki ad mənşəyinə görə eyni kökdən gəlir, lakin nüfuz adın işlənmə variantını dəyişdirdi. Rusdilli qəzetlərdə bu halı təsdiq edən çoxlu misallar var. Digər tərəfdən, *Charles*, tac qoyma mərasimindən sonra xristian adlarından birini seçə bilərdi: *Philippe*, *Arthur*, *George*. Yəni *VII George* və ya *I Arthur* ola bilərdi, ancaq əsas adını seçdi və beləliklə, *III Charles* oldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev fərqli kontekstlərdə həm dövlət başçısı, həm Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı, həm Yeni Azərbaycan Partiyasının sədri kimi göstərilir.

Beləliklə, xüsusi adların praqmatik təbiəti haqqında daha dəqiq məlumatlar konkret kommunikativ vəziyyətlərdə fəaliyyət göstərən müəyyən bir kateqoriyanın onimlərinin təhlili ilə əldə edilə bilər.

Manipulyativ vasitələr arasında *seçim*, *qəsdən deməmə* və ya *məlumatların təhrif edilməsi* kimi vasitələri ayırmaq olar. *Seçim* manipulyativ məqsədlər üçün məlumatın seçimi kimi başa düşülür. 14 noyabr 2021-ci il tarixli "The Guardian" məqaləsində "*UK must be ready for war with Russia, says armed forces chief*" ("Böyük Britaniya Rusiya ilə müharibəyə hazır olmalıdır, Silahlı Qüvvələrin Baş Komandanı bildirib") başlığı altında dilin ifadə vasitələri, adresata gizli təsir göstərərək *Rusiya* simasında dövlətin istənilən düşmən imicinin yaradılmasına kömək edir¹⁰.

Məqalə Rusiyanın Polşa ilə Belarusiya arasında yaranan miqrasiya münaqişəsinin təsirinə həsr edilmişdir. Məqalənin müəllifi metafordan istifadə edərək Rusiya haqqında döyüşkən bir dövlət kimi mənfi bir görüntü formalaşdırır: "...*Russia was in a hybrid*

¹⁰ Mason, R. UK must be ready for war with Russia, says armed forces chief: [Electronic resource]./ – 2021. URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2021/nov/14/uk-must-be-ready-for-war-with-russia-says-armed-forces-chief/>

playbook where you link disinformation to destabilisation and the idea of pushing migrants on to the European Union's borders is a classic example of that sort of thing"¹¹. ("Rusiya hibrid bir ssenaridə idi, burada dezinformasiya sabitliyin pozulması ilə əlaqələndirilir və miqrantları Avropa Birliyinin sərhədlərinə məcbur etmək fikri bu vəziyyətin klassik nümunəsidir)".

"Müdafiə Nazirliyinin Mətbuat Xidməti bildirir ki, Azərbaycan –Türkiyə ikitərəfli hərbi əməkdaşlıq məsələləri müzakirə ediləcəkdir... Müsahibəsinə C.Bayramov rəsmi Bakının birbaşa Ermənistanın mənafeyinə xidmət edən Fransa XİN-nin sözcülərinin bəyanatları qəbul edilməzdir..." ("Respublika" qəzeti, 25.12.2018). Bu misalda da *Fransa* düşmən tərəfdaşı kimi mənfi obraz yaradır.

Məlumatı *təhrif etmək* üçün geniş tətbiq olunan bir yol, faktları kontekstdən çıxarmaq və ya konteksti dəyişdirməkdir. Kontekstdən çıxarılan sitatın mənası tamamilə dəyişə bilər.

Başlıqlarda istifadə olunan əsas manipulyasiya üsullarından biri – adresantın subyektiv mövqeyini ifadə edən leksik vahidlərin istifadəsidir. Eynilə, adresant oxucu kütləsini başlığın mətnində əvvəlcədən yazılmış nəticələrə sövq edir. Bu məqsədlə, mənanın qiymətləndirmə komponentini ehtiva edən leksemlərə əlavə olaraq, müəllif tərəfindən başlıq mətninə daxil edilmiş müəyyən bir modallığı daşıyan dil vasitələrindən istifadə edilə bilər. Məsələn, *"Zelensky accuses Kremlin of 'deliberately' targeting civilians during Donetsk attack."*¹² (Zelenski Kremli Donetskdə mülki əhaliyə qəsdən zərbə vurmaqda ittiham edib.) Bu başlıqda mənfi mənə daşıyan *accuses* (ittiham) leksemi, həmçinin *Kremlin* hərəkətlərini qəsdən təqdim etmək üçün istifadə olunan *deliberately* (qəsdən) işarəsi var.

Manipulyasiyanın başqa bir üsulu – nüfuzdan salma üsuludur. Adların seçilməsində amillərdən biri xoşagəlməz assosiasiyalardan qaçmaq istəyidir. Məsələn, *Turkey* ingilis dilindən: 1) hinduşka; 2) jarqon: uğursuzluq kimi tərcümə olunur. Göründüyü kimi, heç də

¹¹ Mason, R. UK must be ready for war with Russia, says armed forces chief: [Electronic resource] / 2021. URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2021/nov/14/uk-must-be-ready-for-war-with-russia-says-armed-forces-chief>

¹² The Telegraph, 2022: [Electronic resource]. URL: <https://www.telegraph.co.uk/>

ən xoş psixolinqvistik assosiasiya deyil. Ölkənin adının yazıda *Türkiye* kimi tənzimlənməsi Türkiyənin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artırılması üçün Ankaranın ümumi tədbirlər kompleksinə uyğundur. Qəzetlərdə bu qaydaya riayət olunmasa bu nüfuzdan salma sayılacaq. “*Turkey today, Türkiye tomorrow: U.N. okays country’s request for change*” (The Washington Post, June 2, 2022).

Nəzərdən keçirilmiş nitq təsirinin bütün üsulları, başlıqların yalnız mövzu, fakt və ya reallıq hadisəsi barədə məlumat vermədiyini, həm də oxucunu başlığın əvvəlcədən müəyyən edilmiş təfsirinə meyil etdiyini söyləməyə imkan verir.

*Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş əşğıdaki çap işlərində işıqlandırılmışdır*¹³.

Dissertasiyanın “**Qəzet mətnlərindəki xüsusi adların spesifik əlamətləri**” başlıqlı II fəslə üç paraqraftan ibarətdir.

“İngilis və azərbaycandilli qəzet mətnlərində xüsusi adların işlənmə xüsusiyyətləri” adlı paraqrafta qeyd olunur ki, dilçilikdə xüsusi adların mənası problemi ilə bağlı iki əsas qrupa bölünə bilən bir neçə baxış var: 1. Xüsusi adın mənasını inkar etmək. Bu fikrin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, xüsusi ad yalnız nominativ bir funksiyaya malikdir, bir obyektə təmsil edə və ya təyin edə bilər. “*Bu fikrin qurucusu ingilis filosofu J.Mill “Məntiq sistemi” adlı kitabında xüsusi adların “heç bir mənası olmadığını”, ancaq cisimləri və ya mövzuları ayırd etməyə xidmət edən bir növ etiket olduqlarını iddia edir*”¹⁴. Bu, xüsusi adın məna və ya xüsusiyyətlərə deyil, mövzu korrelyasiyasına əsaslanması ilə əlaqələndirilir.

¹³ İbrahimova, B.E. Azərbaycan və ingilis dillərində pragmatikanın bəzi məsələləri // “Ulu Öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər” Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı, 3-5 may, – 2016, II hissə, – s.9-10; Pragmatika və onun tədqiqi tarixi haqqında // – Bakı: BDU, Dil və Ədəbiyyat, – 2015. № 4(96). – s.307-308; Hierarchical issues in the text organization // – Ukraine: Вдавничий дім: Гельветика, Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. Збірник наукових праць, – 2019. вып.43, – с.152-155; The structure of news texts in the media // USA: St. Louis, Missouri. International Journal of Advanced Studies in Language and Communication, – 2020. №1, – p.9-15.

¹⁴ Levinson, S. Pragmatics. An Introduction. / S. Levinson, J.Mey. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1993. – p.56

2. İkinci konsepsiyaya görə xüsusi ad leksik məna daşıyır. *“İşarənin mahiyyəti onsuz da “mənası ilə”, adı ilə örtülüdür. Yəni bu müddəaya əsaslanaraq adın müəyyən mənada olması lazım olduğu qənaətinə gələ bilərik. İkincisi, bir onim, ümumi bir isim kimi, bir isimdir və nəticədə qrammatik xüsusiyyətlərə, kontekstdə aktuallaşmaya, ümumiləşdirilmiş formada da olsa, xüsusi adın leksik mənasına malik olan obyektivliyin ümumi kateqorik bir mənasına malikdir”*¹⁵. Bu fikri M.Breal, İ.R.Qalperin, O.Yespersen, T.N.Kondratyev, N.V.Podolskaya, M.E.Rut, A.V.Superanskaya müdafiə etmişlər. *“...müvafiq xüsusi ada, yaşadığı və içində məna verdiyi cəmiyyətin prizmasından baxılır”*¹⁶.

Antroponimika dilin antroponimikonunu təşkil edən şəxs adları, ata adları, soyadlar, ləqəblər, təxəllüslərdən bəhs edir. Həmçinin qəzet mətnlərində yer adlarının da xüsusi ad kimi istifadəsi geniş yayılmışdır: *“Oktyabrın 29-da təhsil naziri E.Əmrullayev Hacıqabul, Neftçala, Saatlı, Sabirabad, Salyan rayonlarında vətəndaşları qəbul edib...”* (Reuters. 14 January 2019, s.4)

“...Mediatur iştirakçıları əvvəlcə Tərtər rayonunun girişindən Bayraq meydanına doğru yürüş ediblər. Daha sonra şəhid Dağıstan Əzizovun adını daşıyan Şıxarx kənd modul tipli məktəbin açılışı olub...” (Reuters. 14 January 2019, s.6) Qəzet mətnlərində toponimlərin çox olmasının əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, media diskursunun predmeti, bir qayda olaraq, həmişə məkan koordinatlarına malik olan sosial cəhətdən şərtlənmiş insan fəaliyyətidir. Buna görə də “hərəkət yerinin göstəricisi” kimi publisistik mətn - nə? harada? nə vaxt? suallarını tam əhatə edir.

Qəzetdə publisistik nitqin hər bir elementi mətn əmələ gətirən bir vəzifə yerinə yetirir. Publisistik mətnlərdə xüsusi bir yeri presedent antroponimlər tutur. *“Bunlar konnotativ funksiyada çıxış edərək, mətndə müəyyən bir insanı ifadə etmək üçün deyil, bir növ mədəni işarə, müəyyən keyfiyyətlərin simvolu kimi istifadə olunan*

¹⁵ Гарагуля, С.И. Антропонимия в лингвокультурном и исторических аспектах./ С.И.Гарагуля. – Москва: Книжный дом Либроком, – 2010. – с.95

¹⁶ Рут, М.Э. Имя и образ: динамический аспект // Имя: внутренняя структура, семантическая аура, контекст. Тезисы докладов. – Москва: – 2001, Часть 1, – с. 59-64.

*məşhur adlardır. Son illərdə mediada, xüsusən də internetdə istifadə olunan əvvəlki antroponimlərin sayı sürətlə genişlənir; istifadələrinin tezliyi də artır, bu da qismən internet istifadəçilərinin marağının artması və virtual məkanın antroposentrizmi ilə əlaqədardır”*¹⁷. Məsələn, *Neapol dairəsi, Polad postu, Zəfər yolu, Gövhərağa məscidi* və s. Qəzetdə J.V.Buş, H.Klinton, H.Əliyev kimi dünya şöhrətli siyasətçilərin adlarını tapa bilərik: *“The year 2008 began with a difficult test for Dmitry Medvedev: first Sarkashvili's pro-Western leanings, then in Moldova”* (The Independent 13.01.2008); *“Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu inkişaf strategiyasını yeni çağırışlar şəraitində layiqincə davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev heyratamiz şəxsi keyfiyyətləri, xalq və dövlət qarşısında müstəsna xidmətləri ilə yeni tarixi dövrün milli lideri səviyyəsinə yüksəlmişdir”* (“Respublika” qəzeti, 12.10.2023).

“Qəzet başlıqlarında xüsusi adlar” adlı ikinci paraqrafda qeyd olunur ki, xüsusi adlar yalnız qəzet mətnlərinin tərkib hissəsində deyil, həm də qəzet başlıqlarında reallaşır. Başlıq mətnin ikili xarakter daşıyan özünəməxsus elementidir. Bir tərəfdən, o, mətndən əvvəl, mətnin “yuxarısında” və qarşısında dayanan dil quruluşudur ki, müstəqil nitq elementi kimi qəbul edilə bilər. Digər tərəfdən, başlıq ona aid olan mətnin tamhüquqlu komponentidir və bütöv mətnin digər komponentləri ilə əlaqələndirilir (əvvəli, ortası, sonu). İşgüzar xarakterli mətnlərin [xəbərlər, siyasi icmallar] böyük əksəriyyətində başlıqlar var ki, onlar işgüzar tərzdə aydın şəkildə əks etdirir, məzmunu proqnozlaşdırır. Məsələn, *“France goes for economic reforms”* (BBC news; 13 iyul 2020) – bu misalda metonimiya var. *“Türk Şurası Təhsil Nazirlərinin VI iclası keçirilib”* (“Azərbaycan müəllimi” qəzeti; 05.11.2021). *“Mətnin başlığı əsas informasiyanı əks etdirir, mətn isə başlığın aktivləşdirdiyi məlumatları şərh edir, tamamlayır”*¹⁸. Mətbuatda başlıqların təhlili

¹⁷ Bolotnova, N.S. The Category of Media Text Converse as a Reflection of the Author's Idiostyle // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2. Языкознание, – 2013. – с.196-204

¹⁸ Həbibli, R. Azərbaycan təbiiqi onomastikası: / filologiya elmləri doktoru dis. avtoreferatı./ – Bakı, 2021. – s.27

göstərir ki, mətbuat feil və metonimiya tərkibli başlıqlarının üstünlük təşkil etməsi ilə xarakterizə olunur: “*Chinatown fights back*” (The New Londoners 11.04.2004) – metonimiya. “*Qarabağın sürətli bərpası ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin göstəricisidir*” (“Xalq” qəzeti, 15.10.2021). “*Avropa Şurası ölkəmizlə əməkdaşlığın genişləndirilməsində maraqlıdır*” (“Xalq” qəzeti, 15.10.2021) xüsusi ad *Avropa Şurası* metonimiya kimi çıxış edir; yəni Avropa Şurasının üzvləri. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip başlıqlara ən çox rast gəlinir ki, bu da onlara dinamizm verir, oxucunun dünya hadisəsinə yaxınlaşmasına, onun bir hissəsi kimi hiss olunmasına və bununla da nəşr olunan materiala marağının artmasına səbəb olur.

Xəbərlər bazarda ticarət predmetinə çevrilir, digər mallar kimi bunlara da qiymət qoyulur. Əgər xəbər siyasi, iqtisadi məsələlərə toxunursa və ya bədbəxt hadisələrdən və cinayətkarlıqdan söz açırsa, onun dəyəri artır. Beləliklə, həm çox mühüm, həm də çox mühüm olmayan hadisələr barədə informasiya birinci səhifələrə düşə bilər. “*Israel-Hamas War U.N.Warns of ‘Disaster’ in Gaza as Israel Strikes Back at Hama*”’s (The New York Times Magazine 12.10.2023). “*H.Hacıyev: Fransa mandatına uyğun olaraq neytral tərəf kimi çıxış etməli olduğu halda açıq-aşkar ermənipərəst xətt yürüdüür*” (“Xalq” qəzeti, 15.10.2021).

Qəzet başlığında onomastik frazeologiyaya malik olan antroponimlərə misal olaraq aşağıdakı adlar nümunə göstərilir: 1) mifologiya və ya qədim tarixlə bağlı adlar, məsələn: *Trojan horse* – ‘Goldman’s *Trojan horse*’ (The Sunday Times, January 15, 2012); “Şər deməsən, xeyir gəlməz: “*Nağdsız ödənişlərin həcmi Azərbaycanda yeni rekord qırır*”¹⁹. Burda Şər və Xeyir qədim mifoloji inanclara görə fəvqəlvəzlərin adıdır. 2) Dinlə bağlı: *raise Cain* “*Churches raise Cain over Pieta’s Easter card*” (The Daily Telegraph, April 11, 2001); *Süleymana* qalmayan dünya (Xalq qəzeti, 26 yanvar 2017); 3) bədii ədəbiyyatla, məsələn, belə antroponimlər: *Artful Dodger* – ‘*Artful fare Dodger loses high-paid job in City*’ (The Times, August 3, 2014), burada *an Artful Dodger*’

¹⁹ Şər deməsən, xeyir gəlməz: Nağdsız ödənişlərin həcmi Azərbaycanda yeni rekord qırır: [Elektron resurs]. URL: <https://report.az/analitika/ser-demesen-xeyir-gelmez-nagdsiz-odenislerin-hecmi-azerbaycanda-yeni-rekord-qirib/>

yaramaz; fırldaqçıdır, Ç.Dikkensin Oliver Twist romanında fırldaqçı Con Dokinsin ləqəbi; “*Adın nədir? Daşdəmir...* – ABŞ-ın Azərbaycana qarşı mövqeyi necə yumşaldı...” (Yeni Müsavat qəzeti, 31.03.2023). 4) milli-mədəni realilərlə: *Aladdin’ lamp* – ‘BSP’s Maurya: ‘Do Congress scions have *Aladdin’s lamp* for UP?’ (The Daily Mail, February 4, 2012). “Əli aş”ndan da, “Vəli aş”ndan da... (Səs qəzeti, 7 sentyabr 2023); Qobulular “Əli aşından da olublar, Vəli aşından” da (Yeni Müsavat qəzeti, 27.01.2012). “*Hər oxuyan Molla Pənah olmaz*”²⁰.

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis və azərbaycandilli qəzet başlıqlarının linqvistik və struktur xüsusiyyətləri bir-birlərindən, demək olar ki, fərqlənir.

“Qəzet mətnlərindəki xüsusi adların struktur və semantik səciyyəsi” adlı üçüncü paragrafda xüsusi adın ümumi isimdən fərqi, onun mənasının olub-olmaması, bu mənanın nə demək olduğu, onimlərin semantik məzmunu barəsində ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Onimlər emotivliyi bildirən və dilə emosionallıq verən, əhval-ruhiyyə və hissləri ifadə edə bilən dil vahidlərindən biridir. *Şəxs adlarının emotivliyi fərdi baxımdan şərtləşdirilmiş, ancaq sosial baxımdan əvvəlcədən müəyyən edilmiş kateqoriyadır*, yəni emotivliyin aspektlərindən biri olan ahəngdarlıq dil daşıyıcısının fərdi bacarığı ilə qiymətləndirilməklə dilin fonetik quruluşu ilə əvvəlcədən müəyyən edilmişdir. Bu, konnotasiyanın həmin komponentinə obyektivlik əlavə edir.

Şəxs adları dilin nominativ vahidləridir. Onların semantik strukturunda ekstralingvistik məzmun olur. Həmin məzmun dilxarici gerçəkliyi aydın göstərir, xüsusən də mədəniyyəti ictimai hadisə kimi əks etdirir, buna görə də mədəni komponent daha əhəmiyyətli rolə malikdir, çünki o, emotiv, qiymətləndirmə və ekspressiv komponentlərə nisbətən tarixi, ictimai, ideoloji, dini xarakterli dəyişikliklərə daha çox məruz qalmışdır²¹.

²⁰ Hər oxuyan Molla Pənah olmaz: [Elektron resurs]. URL: <https://modern.az/az/news/25776/-her-oxuyan-molla-penah-olmaz->

²¹ Mustafayeva, Q. Onomastik vahidlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri. / Q.Mustafayeva. – Bakı: PRESSA, – 2001. – 43 s.

D.İ.Yermoloviç xüsusi adın mənasının bir neçə komponentdən ibarət olduğuna inanır və dördünü ayırır: a) mövcud və ya giriş, təyin olunanların mövcudluğu və obyektivliyi; b) təsnifat, obyektin müəyyən bir sinfə aid olması (adın işarəsi); c) fərdiləşdirmə, verilmiş bir adın, işarəsi daxilindəki obyektlərdən birinə ad verməsi üçün xüsusi məqsəd (adın referenti); d) xarakterizə etmək, həmsöhbətlərin nəyin və ya kimin müzakirə olunduğunu başa düşməsi üçün kifayət edən referentin bir sıra xüsusiyyətləri²².

Elmi ədəbiyyatda onomastika bütün xüsusi adların təcəssümü, toponimlər, antroponimlər, etnonimlər, hidronimlər, kosmonimlər, teonimlər, zoonimlər, ktematonimlər (müəssisələrə və digər əşyalara verilən xüsusi adlar) kimi izah olunur. Onomastik leksikanın təhlili zamanı sözün etimoloji, semasioloji, morfoloji, leksik, fonetik cəhətləri ilə bərabər, onun sintaktik rolu da zəruri ola bilər. Onomastik vahidin mənası cümlənin tərkibində müəyyənləşir.

*Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş əşğıdakı çap işlərində işıqlandırılmışdır.*²³

III fəsil “Qəzet mətnlərində xüsusi adların paradigmi” olaraq 3 paragrafa bölünərək xüsusi adların semantikasi və işlənməsi probleminin araşdırılması ilə məşğul olur.

Bu fəslin **“Qəzet mətnlərində şəxs adları və onların etimoloji təhlili”** adlanan paragrafında qəzet mətnlərindən seçdiyimiz antroponimlərin mənşəyindən və onların hansı motivlər əsasında yaranmasından söhbət gedir. Motivlər fəaliyyət prosesində antroponimin inkişafına təsir göstərən özünəməxsus ekstralingvistik sistem təşkil edir. Şəxs adlarının pragmatik aspekti adqoyma prosesində meydana çıxır və motivlərdə öz əksini tapır. Qeyd edək ki, şəxs adları istənilən situasiyada və istənilən dil kollektivində subyektə eyniləşdirməyə yönəldilmişdir. Onlar, əksər hallarda, milli, mədəni və ideoloji baxımdan damğalanmış dil vahidləri olur. Şəxs

²² Ермолович, Д.И. Имена собственные на стыке языков и культур / Д.И.Ермолович. – Москва: Р.Валент. – 2001. – с. 85.

²³ İbrahimova, B.E. Qəzet başlıqlarının pragmatik və struktur xüsusiyyətləri // Filologiya Məsələləri, – 2021. №13, – s.319-327; Qəzet mətnləri və başlıqlarının dilçiliyə təsiri // – Bakı: BSU, Elmi əsərlər (dil və ədəbiyyat seriyası), – 2019. №2, – s.30-37; Publisistik mətnlərin dil-üslubi xüsusiyyətləri // – Bakı: ADPU, Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, – 2021. №3, – s.9-17.

adlarının danışiq prosesində yaranan ekspressiv konnotasiyası dil daşıyıcısının milli-mədəni üstünlüklərini və sosial mənsubiyyətini əks etdirən əlavə informasiyadır. Şəxs adlarının strukturuna qiymətləndirici, emotiv, ekspressiv və mədəni komponentlər daxildir²⁴. Ən çox yayılmış müasir şəxs adlarının mənşəyi də verilmişdir. Məsələn: Qədim alman adları arasında *Oscar* (Tanrının nizəsi); *William* (qorunan) məşhurdur. *Məhəmməd* – tərifli, (son peyğəmbərin və Allah Rəsulunun adı), *Rəsul* – elçi, *Osman* – doğruçu, Həcər – qiymətli daş, *Freya* adı qədim Norveç mənşəlidir, “yandıran” deməkdir.

Adqoyma zamanı şəxs onimlərinin mədəni komponenti təyinedici amildir, çünki dildə adların siyahısı xalqın mədəniyyəti və tarixi prosesinə çox kəskin reaksiya verir, buna görə də hər bir dövrdə həmin tarixi dövrün cəmiyyəti tərəfindən üstünlük verilən müəyyən adlar meydana çıxır.

Şəxs adı ayrıca götürülmüş fərdin daimi vəsiqəsi deyil və o yalnız adlandırma prosesində referensiya əldə edir. Bu zaman şəxs oniminin semantik strukturunun komponentlərinin yayılması, ayrı-ayrı motivlərə görə onların keyfiyyət və kəmiyyəti müəyyən onimlə bağlı olan assosiasiyalardan, həmçinin adqoyanın malik olduğu informasiyanın həcmindən və xarakterindən asılı olacaqdır²⁵.

Şəxs adlarının mədəni komponenti adqoyma prosesində əsasdır, çünki adqoymanın dini, ideoloji, etimoloji motivləri ilə sıx bağlıdır. Şəxs adının mənasındakı linqvistik və ekstralingvistik ünsürlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə məhz bu komponentdə daha aydın şəkildə özünü göstərir. Şəxs adları adın denotatı ilə qırılmaz surətdə bağlı olur. Burada xüsusilik şəxs adının adqoyma zamanı meydana gələn məna aspektlərindən biridir. Şəxs adının obyekt bildirməsi müxtəlif cəmiyyətlərin nümayəndələri üçün bir-birindən fərqlənir.

Qəzet mətnlərində şəxs adlarının işlənməsinə dair nümunələr gətirilmişdir:

²⁴ Mustafayeva, Q. Onomastik vahidlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri. / Q.Mustafayeva. – Bakı: – 2001. – 47 s.

²⁵ Волова, В.М. Стилеобразующий потенциал имен собственных в англоязычном масс-медийном дискурсе (на материале публицистических текстов периодических изданий Великобритании и США), – Самара: – 2018. – 46 с.

1) Ad+ata adı +oğlu/qızı (*Orxan Fikrətoğlu, Sevinc Osmanqızı* və s.): “Dövlət Turizm Agentliyinin Milli Kulinariya Mərkəzinin rəhbəri *Orxan Sadıqov (Fikrətoğlu)* vəzifəsindən azad edilib”²⁶.

2) Ləqəb+ad və ya ad+ləqəb (*Dəli Həsən, Çalpapaq Kərəm; Əliağa Vahid* (əsl adı: *Əliağa Məmmədqulu oğlu İsgəndərov*); *Aygün Bəylər*)): Teatr səhnələrində min bir cür, kino-ekranlarda Professor, *Çalpapaq Kərəm, Şərəfoğlu, Şirin kişi...* (Mədəniyyət qəzeti, 05-08-2015).

3) Peşə+ad (*Qalayçı Səməd, Xalçaçı Mirvari*). “*Quşbaz Siracın tutuquşuları bəzi insanlardan ağıllıdır*” («Ekspress» qəzeti, 08. VII. 02).

4) Yer adı+ad və ya əksinə (*Həsən Bəy Zərdabi; Vüqar Biləcərli; Orxan Lökbatan; Eyvaz Borçalı*). *Bayram Kürdəxanlı azadlığa çıxıb*²⁷.

5) Rəng bildirən söz+ad (*Sarı Şəmistan, Kürən Eyvaz*). “Mircəfər Bağırov və *Şəmistan Əyyubov (Sarı Şəmistan)* fəhlə və kəndçi sinfini müdafiə edən inqilabçılar olub. Təbii ki, bu, əvvəl belə idi. Daha sonra arada əqidə dəyişikliyi baş verib, yoxsa başqa səbəblərdənmi, biri o birinin “qurban”ına çevrilib”²⁸.

Şəxs adlarının xüsusiləşməsi şəxs adının ictimai funksiyalarının dildə reallaşmasıdır. Bu kontekstdə xüsusi adın komponentlərinin adqoyma motivləri ilə əlaqəsi şəxs adının linqvistik və ekstralingvistik mahiyyətini yaxınlaşdırmaq cəhdidir²⁹.

Aşağıda istinad etdiyimiz qəzet mətnində ümumi adların xüsusiyyəti və xüsusidən də ümumiyyəti keçməsinin şahidi oluruq: “Canımızdan gedən canlar, canlarımızdan axan qanlar Vətən torpağında yenidən dünyaya qovuşdu. *Mübarizlər, Poladlar, Xudayarlar, Cəbrayillər azad və bütöv Azərbaycana çevrildilər.*

²⁶ Orxan Fikrətoğlu işdən çıxıb: [Elektron resurs]. URL:

<https://report.az/turizm/orxan-fikretoglu-isden-cixib>

²⁷ Bayram Kürdəxanlı azadlığa çıxıb: [Elektron resurs]. URL: <https://oxu.az/criminal/61666>

²⁸ Sarı Şəmistan niyə güllələndi? – 37-nin daha bir cavabsız sualı: [Elektron resurs]. URL: <https://www.adalet.az/az/posts/detail/sari-shemistan-niye-gullelendi-%E2%80%93-37nin-daha-bir-cavabsiz-suali-123667>

²⁹ Гапаруля, С.И. Антропонимия в лингвокультурном и исторических аспектах [Текст] / С.И.Гапаруля. – Москва: Книжный дом ЛИБРОКОМ, – 2010. – 22 с.

Bütün şəhidlərimizin müqəddəs ruhları qarşısında baş əyirik!”³⁰ Aşağıdakı qəzet başlığı da fikirlərimizi təsdiqləyir: “*Mübarizlər, Poladlar*, Vətəni düşmən tapdağında qala bilməz, Böyük Qayıdış uzaqda deyil!”³¹ Xüsusi adların ümumi adlara keçməsinin zəruri şərti həmin dil kollektivinin (və ya heç olmasa, mikrokollektivinin) bütün üzvləri arasında xüsusi adın tanınmasıdır.

Qəzetdə şəxs adları həm obyekt adlandırmaq, həm də verilmiş obyektə xarakterizə etmək və ya qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Şəxs adları denotativ və konnotativ olaraq fəaliyyət göstərə bilər. Başqa bir xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, şəxs adları ana dilində danışanlara geniş məlumdur və müxtəlif kontekstlərdə kifayət qədər yüksək reproduksiya tezliyi ilə xarakterizə olunur. Ola bilər ki, bəzi şəxs adlarının xüsusiyyətləri onların publisistik üslub mətnlərində işlənməsinin izahını tələb edir.

Qənaət və rahatlıq üçün yaradılmış qısa adlardan fərqli olaraq -y şəkilçisi ilə (digər variantlarda -ie,- ey,- sy şəkilçisi ilə) əmələ gələn şəxs adlarının subyektiv qiymətləndirmə formaları (hipokoristik adlar) müxtəlif pragmatik informasiyanı ifadə etmək üçün istifadə olunur: *Henri* adından *Harry*, *James* adından *Jimmy*; *John* adından *Johnny* və s. Məsələn, sənayeçi *Henry Ford* və prezident *Harry Truman*ın eyni şəxs adları var, lakin fərqli qiymətləndirmə ad formaları vardı; memar *Robert Mills* və komediyaçı *Bob Hope*.

Mamie Eisenhower, *Tony Blair*, *Bobby Kennedy*, *Jimmy Carter* kimi ümumqəbul olunmuş adlarda isə bu və ya digər insanın populyar və "demokratik" imicini yaratmaq motivi ilə əlaqədardır³². Belə ki, tam formalı ad verməkdənsə, amerikalılarda və ingilislərdə qısa adlarla müraciət daha geniş yayılmışdır: “*Republican voters will today kick off the biggest test of Trump’s grip on the party by*

³⁰ Xudayarla birlikdə Vətən nəğməsinə oxuyan Mübariz və Polad...: [Elektron resurs]. URL: <https://oxu.az/society/532511> 27.09.2021

³¹ Mübarizlər, Poladlar Vətəni düşmən tapdağında qala bilməz, Böyük Qayıdış uzaqda deyil!: [Elektron resurs]. URL: <https://ikisahil.az/post/mubarizler-poladlar-veteni-dushman-tapdaginda-qala-bilmez-boyuk-qayidish-uzaqda-deyil>

³² Козылева, М.В. О некоторых особенностях деривации английских антропонимов [Электронный ресурс] URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/21289/1/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D1%8B%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B0%20%D0%9C.%D0%92.docx/>

passing judgment on the first of a series of controversial candidates he has endorsed in races key to regaining control of Congress” (“The Times”, 13.02. 2018, s.8).

Amma azərbaycandilli qəzetlərdə ad qısaltmalarından daha çox titul, vəzifə və ya ad-soyad göstəriciləri ilə birgə işlənən, ləqəb və sosial statusu bildiren adlara daha çox üstünlük verilir: “Xalq səiri Səməd Vurğunun “*Segah İslam*” haqqında vaxtı ilə söylədiyi fikirlər kimi...” (“Respublika” qəzeti, 10.05.2018, s.5); “...*Yeri gəlmişkən, bu il yanvarın 29-da Heydər Əliyev Mərkəzində “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının dördüncü ilinin yekunlarına həsr olunan konfransda dərin məzmunlu nitq söyləyən Prezident İlham Əliyev məxsusi olaraq xatırlatmışdı ki, birinci proqramın qəbul edilməsi tarixi hadisə idi*” (“Respublika” qəzeti, 25.12.2018, s. 6). İnformativlik baxımından azərbaycandilli publisistikadakı adlar daha əhatəlidir. Bu paragrafda həmçinin ingilis və azərbaycandilli qəzetlərdə xüsusi adların semantik və pragmatik komponentləri geniş təhlil olunmuşdur.

Xüsusi adlar leksik vahid olduqları üçün onlar da çoxmənalılığa doğru inkişaf edə bilər. Hər iki dildə xüsusi adların metonimik və metaforik köçürülmələri münasibətləri bir şəxsdən, hadisədən digər şəxsə və ya hadisəyə yönəldir. Onomastik metafor ictimai təfəkkürü əks etdirir. Adın bəzi xüsusiyyətləri ona ikinci nominasiya funksiyasını yerinə yetirməyə (yəni metafor kimi çıxış etməyə) imkan verir. Onomastik köçürmələr ətraf dünyanın xüsusi interpretasiyası vasitəsidir ki, fərdi hadisədə, fərdi şəxsdə ümumi xüsusiyyətləri aşkarlamağa imkan verir. Bu zaman xüsusiyyət ümumiyyə keçid baş verir. Məsələn: *Chinatown fights back* [The New Londoners, 11.04.2004]- yəni Çaynataun sakinlərindən söhbət gedir. *Avropa Şurası ölkəmizlə əməkdaşlığın genişləndirilməsində maraqlıdır* (“Xalq” qəzeti, 15.10.2021) – yəni Avropa Şurasının üzvləri. «Vətən yaxşıdır» təsnifi indi “*Xudayar təsnifi*” adlanır (metonimik köçürülmə). “Müharibəni bizə tanıdan 2783 *Xudayar*”³³ (xüsusiyyət ümumiyyə metonimik köçürülmə).

³³ Məhərrəmovə Kubra. Müharibəni bizə tanıdan 2783 Xudayar: [Elektron resurs]. URL: <https://oxu.az/society/445958Z/>

Qəzet mətnlərində rast gəlinən “*xüsusi adın apellyativə keçməsi*” transformasiya konstruksiyaları dil ilə təfəkkürün dinamikasının ən mühüm meyillərindən birinin kiçik modelidir: xüsusi adlarının ümumi adlara keçməsinin zəruri şərti həmin dil kollektivinin bütün üzvləri arasında xüsusi adın tanınmasıdır. Belə hallara əsasən Azərbaycan dilində olan qəzet mətnlərində rast gəlinir. Məsələn, Xirosima – atom bombasının atılması nəticəsində dağıdılmış şəhərdir. *Ağdamı da Xirosima* adlandıranda onu dağıdılmış, viran qalmış şəhər kimi nəzərdə tuturlar; Xirosima ümumi ismə çevrilir: «*İkinci Xirosima*» adlanan «Ruh şəhəri» - *Ağdam*. Azərbaycandakı diplomatik korpusun nümayəndələri, xarici jurnalistlər *Ağdamı Xirosima* ilə müqayisə edərək erməni vəhşiliyini, barbarlığını, qəddarlığını XXI əsrin faciəsi adlandırıblar” (İki sahil qəzeti, 13 may 2022).

Xüsusi adların struktur-semantik dəyişilməsi üsulları arasında onomastik vahidlərin paradiqmatik dəyişməsi (omonimiya, paronimiya); parafraz – presedent mətn elementinin presedent adla (yəni həminə məlumi adla) əvəz edilməsi: “Some, schooled in the protectionist thinking of German economist Friedrich List, believed that “*Perfidious Albion*” – *treacherous Britain* – merely propagated free trade in its own self-interest”³⁴; *Azərbaycanın konservatoriyası – Şuşa; Azərbaycan – Odlar yurdu, Ağdam – ruhlar şəhəri* və s. “Prezident İlham Əliyev ən qısa zamanda “*ruhlar şəhəri*”ni cənnətə çevirəcək və *Ağdamın* yaraları tam sağalacaq (“Azərbaycan” qəzeti, 05 Aprel 2022). Mətnə onimlərin həddindən artıq istifadəsi (xüsusən toponimlərin), abbreviasiya (adların ixtisar olunmuş formaları); kontekst əsasında onomastik vahidlərin iqiqat aktuallaşması qeyd edilir.

Onomastik ştamp (qəzet mətnində adı ləqəbin arxasında gizlənən bir şəxs haqqında aydın təsəvvürlərə əsaslanır): “*Lotu Quli*” ləqəbi ilə tanınan “*qamuni oğru*” Nadir Səlifov azadlığa buraxılan günü Sankt-Peterburqda onun ən yaxın silahdaşı *Elşən Əmircanlı kimi tanınan* Elşən Məmmədovu güllələməkdə şübhəli bilinən killərlər həbs olunub. Bu cinayətin sifarişçilərindən biri kimi əvvəlcə

³⁴ Brexit lessons from Britain’s 19th-century push for free trade: [Electronic resource]. URL: <https://theconversation.com/brexit-lessons-from-britains-19th-century-push-for-free-trade-79400>

Rafiq Masallılı kimi tanınan Rafiq Eyvazovun adı çəkilib. ... Gürcüstan KİV-ləri o zaman yazırdılar ki, Elşən Məmmədovun aradan götürülməsinin kökündə “qanuni oğru” Rövsən Cəniyevin (Rövsən Lənkəranski) güllələnməsi dururdu” [Günün səsi, 27 Oktyabr 2017]. “Lotu Quli”nin ləqəbi dəyişildi: bundan sonra “Bakinski” olacaq³⁵.

Onomastik köçürmələr bir tərəfdən koqnitiv prosesdir, digər tərəfdən isə dilin inkişafını əks etdirən prosesdir. Bu cür köçürmələr dilin əsas tendensiyasını – xüsusi adlar və fərdi obyektlərdən apelyativ adlara və obyekt siniflərinə keçidi əks etdirir. Bu cür transformasiya adresanta resipiyentə müəyyən təsir edən effekt göstərməyə, bununla da hər iki dildə qəzet mətninin pragmatik məqsədini reallaşdırmağa imkan verir.

III fəslin ikinci paraqrafı ***“Qəzet materiallarında işlənən toponimlər və onların lingvistik xüsusiyyətləri”*** adlanır.

Azərbaycan mətbuatında işlənən komonim: *Ağahıda iki ağıllı kənd artıq məskunlaşdırılıb* (“Xalq”, 21 dekabr 2022, s.11); bəzən komonimlər orada tapılan faydalı qazıntı yataqlarının adlarına köçürülür. Məsələn, *“Qızılbulaq” və “Dəmirli” yataqlarında monitorinqin keçirilməsinə icazə verilməsini tələb edən azərbaycanlı ekoloqların, qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələrinin aksiyası artıq on gündür davam edir* (“Azərbaycan” 21 dekabr, 2022. s.3). *“Tyburn, – this is the name of a village in the Kingdom of Middlesex, which is in the Westmester part of the present city of London. From 1196 to 1783, this place was the official place of execution of prisoners in the city of London. Boscastle, England, a village and fishing port on the north coast of Cornwall, Forrabury and Minster civil parish”*(“New York Times”, 2021, December, 12).

Astionimlərə aid nümunə: *“Three dead and ‘three injured’ after gunman opens fire in Paris; Liposuction In Mexico: Prices May Surprise You!”*(*The Independent*. 10.08.2020). Qarabağın erməni qəsbkarlarından tam azad olunmasından sonra oradakı şəhər adlarının işlənməsi intensivləşmişdir. *“Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik! Şuşa*

³⁵ Rəşad Dağlı “Lotu Quli”nin ziyafətində: [Elektron resurs]. URL: <https://baku.ws/lifestyle/35271>

bizimdir! Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!” (Yeni Azərbaycan qəzeti, 06.11.2021, s.1). Bu misalda Şuşa şəhərinin adının yanında “Əziz” sözünün təkrarlanması, “*sən azadsan*” deyilməsi Şuşanı canlı kimi göstərir, şəxsləndirmə baş verir. Bəzən dil oyunu da müşahidə olunur: “*Xan öz Xankəndinə qayıtdı*”³⁶. *Ölkə adları*: Qərbi Avropa ölkələrinin ümumiləşdirilmiş məcmusu postsovet dövründə Rusiyanın dünya ilə əlaqələrinin inkişafını açıq-aydın göstərir. Beləliklə, bu baxışlarda substantiv ziddiyyət *good* və *evil* konnotativ anlayışlarla yaranır: “*Too often, the story of post-Soviet Russia is presented through a Western prism as a clash of good Westernizers and evil reaction-aries, or as a lamentation about what the West could, and should, have done once it “won” the Cold War*”³⁷. Üslubi işarələnmiş toponim müəllif tərəfindən həm bilavasitə, həm də dolayısı ilə məkan və hadisəni xarakterizə etmək üçün istifadə olunur. Bu kimi müqayisə konstruksiyalarına Azərbaycan mətbuatındakı qəzet mətnlərində də rast gəlinir: “*İran kimi onun havadarları da erməni dəyirmanına su tökməkdədirlər*” (“İki sahil”, 20.09.2022).

“*Ermənistanın anti-Rusiya ovqatını aktuallaşdıran amillər kifayət qədər çoxşaxəlidir*” (“Xalq”, 21 dekabr 2022, s.11); bəzən Ermənistanın adı qəzet mətnlərində “*Hayastan*” kimi verilir. Məsələn: “Həmin dövrdə xarici media resurslarında işıq üzü görən məqalələrdə yazılırdı ki, həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan iflasa uğrayan *Hayastan* hakimiyyəti ölkənin düşdüyü ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün narkoticarəti genişləndirərək, terrorçulara verdiyi dəstəkdən əldə edəcəyi pullara bel bağlayırdı”³⁸.

III fəslin üçüncü paragrafı “*Qəzet mətnlərində hidronimlər və onların lingvistik xüsusiyyətləri*” adlanır. Ölkədəki su obyektlərinin, xüsusi ilə çayların adı tez-tez ingilis və Azərbaycan qəzetlərində dərc olunan məqalələrdə işlənir. *The river is formed near the hamlet of Stapleton, five miles west of Bewcastle, by the confluence of the Black*

³⁶ Xan Xankəndinə qayıtdı: 2019 və 2023-cü ilin VIDEO görüntüləri: [Elektron resurs]. URL: https://www.sportinfo.az/idman_xeberleri/hadise/187437.html

³⁷ A Trail of Terror in Nice, Block by Block: [Electronic resource]. URL: <http://www.nytimes.com/2016/07/14/>

³⁸ Bədirxanlı İmran. Hayastanı narkomafiya idarə edirmiş: [Elektron resurs]. URL: <https://xalqqazeti.az/az/siyaset/142890-hayastani-narkomafiya-idare-edirmis/>

Lyne (moving from the north) and the White Lyne (from northeast)³⁹; “Descending towards the River Irthing, we take a side path soft with crushed leaves, narrowing and weaving among spring greenery to the “chink chink” of chaffinches. With such little rain, the polypody ferns on the mossy trunks are dried and curling, and the river that I’ve seen in spate runs slow. All around in the deep gorge, the song of a wren echoes”⁴⁰. Nümunələrdən də gördüyümüz kimi, ingilis mətbuatında əsasən Böyük Britaniyadakı çay adları yer almışdır.

Qəzet nəşrində xüsusi adların işlədilməsi aydın pragmatik səciyyə daşıyır və xüsusi adların pragmatik komponenti çox vaxt koqnitiv və hətta semantik komponentlərdən üstün olur.

Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş əsağıdakı çap işlərində işıqlandırılmışdır⁴¹.

³⁹ Rare Roman graffiti in Cumbria quarry to be captured in 3D: [Electron resurs]. URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2019/feb/27/written-rock-gelt-roman-graffiti-cumbria-quarry-wall-to-be-photogrammed/>

⁴⁰ Country diary: moss and ivy have taken over this wild swimming pool: [Electronic resource]. URL: <https://www.theguardian.com/environment/2021/may/10/country-diary-moss-and-ivy-have-taken-over-this-wild-swimming-pool>

⁴¹ İbrahimova, B.E. Azərbaycan və ingilisdilli qəzet mətnlərində şəxs adları // – Naxçıvan: Axtarışlar. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Naxçıvan bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, – 2022. №4 (44), – s.90-95; İngilisdilli publisistik mətnlərdə toponimlərin obrazlı müqayisənin tərkib hissəsi kimi işlənməsi // – Bakı: Filologiya və sənətsünaslıq. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, – 2023. №1, – s.296-301; İngilis və Azərbaycan mətbuatında hidronimlər və onların leksik-semantik xüsusiyyətləri // Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri (tədqiqat, elmi diskurs və beynəlmiləlləşmə). Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfrans. – Bakı: BSU. – 2023. – s.299-301; Anthroponyms and their structural-semantic characteristics in the English and Azerbaijani languages // LXXIX международная научно-практическая конференция «Культурология, искусствоведение и филология: современные взгляды и научные исследования». – Москва: Интернаука, – 2023. №12 (72), – s.30-35; İbrahimova, B.E. Place names in the Azerbaijani and English newspaper texts // – Ukraina: Всеукраїнське видання «Гілея: науковий вісник». Збірник Наукових Праць. Український державний університет імені Михайла Драгоманова, – 2023. №3 (182), – p.111-114.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı elmi **nəticələr** əldə edilmişdir:

1. Xüsusi adların praqmalinqvistik təbiəti haqqında daha dəqiq məlumatlar konkret kommunikativ vəziyyətlərdə fəaliyyət göstərən müəyyən bir kateqoriyanın onimlərinin təhlili ilə əldə edilə bilər.

2. İngilis və azərbaycandilli publisistik mətnlərdə işlənən xüsusi adlar yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də xalqın tarixi, etnogenez və maddi-mənəvi mədəniyyətini təsvir etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Antroponimlərin yalnız insanların adlanmasına istinad etməsinə baxmayaraq, bu vahid obyekt, ilk növbədə xalqın tarixi və mədəniyyəti ilə əlaqəli olan son dərəcə mürəkkəb bir sıra kateqoriyalar verir. Bu hal, onomastik sahənin ən vacib hissəsi kimi qəzet mətnlərində işlənən antroponimlərin öyrənilməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

3. Hər iki dildə qəzet mətnlərində toponimlərin çox olmasının əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, media diskursunun predmeti, bir qayda olaraq, həmişə məkan koordinatlarına malik olan sosial cəhətdən şərtlənmiş insan fəaliyyətidir. Buna görə də “hərəkət yerinin göstəricisi” kimi publisistik mətn - *nə? harada? nə vaxt?* suallarını tam əhatə edir.

4. Həm ingilis, həm Azərbaycan dillərində şəxs adlarının ümumi istifadəsinin əsas meyarı onların ilkin mənbə haqqında əlavə izahat verilmədən qəzet mətnlərində mütəmadi olaraq həqiqi mənada işlənməsi olmalıdır. Publisistik mətnlərdə şəxs adının işlənməsi peşə və hər hansı digər fəaliyyətlə əlaqələndirilə bilər. Şəxs adlarının müəyyən məlumat və praqmatik yükü daşması ilə yanaşı, onlar şüurda konkret obrazlar yaradaraq, assosiasiyalar oyatmaqla oxucuya da təsir göstərir.

5. Hər iki dildə xüsusi adlar leksik vahid olduqları üçün onlar da çoxmənalılığa doğru inkişaf edə bilər. Xüsusi adların metonimik və metaforik köçürülmələri münasibətləri bir şəxsdən, hadisədən digər şəxsə və ya hadisəyə yönəldir. Onomastik metafor ictimai təfəkkürü əks etdirir. Adın bəzi xüsusiyyətləri ona ikinci nominasiya funksiyasını yerinə yetirməyə (yəni metafor kimi çıxış etməyə) imkan verir. Onomastik köçürmələr ətraf dünyanın xüsusi interpretasiyası vasitəsidir ki, fərdi hadisədə, fərdi şəxsdə ümumi

xüsusiyyətləri aşkarlamağa imkan verir. Bu zaman xüsusidən ümumiyyə keçid baş verir.

6. Həm ingilis, həm Azərbaycan dillərində xüsusi adların struktur-semantik dəyişilməsi üsulları arasında onomastik vahidlərin paradigmatik dəyişməsinə (omonimiya, paronimiya); parafrazı – presedent mətn elementinin presedent adla (yəni hamıya məlum olan adla) əvəz edilməsini; mətndə onimlərin həddindən artıq istifadəsini (xüsusən toponimlərin), abbreviasiyanı (adların ixtisar olunmuş formaları) qeyd edə bilərik.

7. İngilis dilində qısa adlarla müraciət daha geniş yayılmışdır. Lakin azərbaycandilli qəzetlərdə ad qısaltmalarından daha çox titullar, vəzifə və ya ad-soyad göstəriciləri ilə işlənən, ləqəb və sosial statusu bildirən adlara üstünlük verilir. İnformativlik baxımından azərbaycan dilli qəzetlərdəki adlar daha əhatəlidir. Azərbaycan dilində ən geniş yayılmış adlar sadə quruluşlu (şəkilçisiz) şəxs adlarıdır. İngilis şəxs adları və soyadlarında şəkilçilər işlənmir.

8. Hər iki dildə xüsusi adların semantik dəyişilməsi üsulları arasında kontekst əsasında onomastik vahidlərin iqlat aktuallaşmasını; onomastik vahidin yanlış hərflişdirilməsini (məlumatın məzmunu haqqında yanlış təsəvvür), onomastik ştampları (qəzet mətnində adı ləqəbin arxasında gizlənən bir şəxs haqqında aydın təsəvvürlərə əsaslanır), xüsusi adların okkazonal (təsadüfi) işlənməsi hallarında onların aktuallaşmasını, xüsusi adların metonimik və metaforik köçürülmələrini, onomastik vahidlərin iqlimənalı istifadəsini qeyd edə bilərik.

9. Hər iki dildə onomastik köçürmələr bir tərəfdən koqnitiv prosesdir, digər tərəfdən isə dilin inkişafını əks etdirən prosesdir. Bu cür köçürmələr dilin əsas tendensiyasını – xüsusi adlar və fərdi obyektlərdən apellyativ adlara və obyekt siniflərinə keçidi əks etdirir. Bu cür transformasiya adresanta resipiyentə müəyyən təsir edən effekt göstərməyə, bununla da qəzet mətninin praqmatik məqsədini reallaşdırmağa imkan verir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı nəşrlərində öz əksini tapmışdır:

1. İbrahimova, B.E. Praqmatika və onun tədqiqi tarixi haqqında // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Dil və Ədəbiyyat, – 2015. № 4 (96), – s.307-308.
2. İbrahimova, B.E. Azərbaycan və ingilis dillərində praqmatikanın bəzi məsələləri // “Ulu Öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər” Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı, Bakı Slavyan Universiteti, – 3-5 may, – 2016, II hissə, – s.9-10.
3. İbrahimova, B.E. Elmi əhəmiyyətli mətnlərin forma və məzmun əlaqələndirilməsi // – Bakı: AMEA, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2018. № 20, – s.176-182.
4. İbrahimova, B.E. Ədəbi dildə şəxs adları və onların mətnlərdə işlənmə semantikasi // Gənc tədqiqatçıların II Respublika elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 15 aprel, – 2019, – s.188-190.
5. İbrahimova, B.E. Onomastikanın tədqiqat mənbələri və istiqamətləri. // “Müasir dilçiliyin aktual problemləri” Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, – 6-7 iyun, – 2019, – s.361-363.
6. İbrahimova, B.E. Qəzet mətnləri və başlıqlarının dilçiliyə təsiri // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Elmi əsərlər (dil və ədəbiyyat seriyası), – 2019. №2, – s.30-37.
7. İbrahimova, B.E. Hierarchical issues in the text organization // – Ukraine: Вдавничий дім: Гельветика, Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія Збірник науковик праць, – 2019. вып.43, – p.152-155.
8. İbrahimova, B.E. Bədii dilin funksional aspektləri // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və Ədəbiyyat, – 2020. c.X, №3, – s.63-70.
9. İbrahimova, B.E. The structure of news texts in the media, // – USA: St.Louis, Missouri, International Journal of Advanced Studies in Language and Communication, – 2020. №1, – p.9-15.

10. İbrahimova, B.E. Bədii mətnlərdə işlənən onomastik vahidlərin morfoloji xüsusiyyətləri // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri, – 2020. №3, – s.18-21.
11. İbrahimova, B.E. Qəzet başlıqlarının pragmatik və struktur xüsusiyyətləri // – Bakı: AMEA, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2021. №13, – s.319-327.
12. İbrahimova, B.E. Aspects of the formation of literary speech // Language and Awareness. IV International Conference on Awareness. – Turkey, – 02-04 December, – 2021, – p.505-513.
13. İbrahimova, B.E. Publisistik mətnlərin dil-üslubi xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, – 2021. №3. – s.9-17.
14. İbrahimova, B.E. Azərbaycan və ingilisdilli qəzet mətnlərində şəxs adları // – Naxçıvan, AMEA, Naxçıvan bölməsi, Axtarışlar. İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, – 2022. №4 (44), – s.90-95.
15. İbrahimova, B.E. İngilisdilli publisistik mətnlərdə toponimlərin obrazlı müqayisənin tərkib hissəsi kimi işlənməsi // – Bakı: AMEA, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Filologiya və sənətsünaslıq, – 2023. №1, – s.296-301.
16. İbrahimova, B.E. Place names in the Azerbaijani and English newspaper texts // – Ukrayna: Всеукраїнське видання «Гілея: науковий вісник». Збірник Наукових Праць. Український державний університет імені Михайла Драгоманова, – 2023. №3 (182), – p.111-114.
17. İbrahimova, B.E. İngilis və Azərbaycan mətbuatında hidronimlər və onların leksik-semantik xüsusiyyətləri // Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri (tədqiqat, elmi diskurs və beynəlmilləşmə). Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfrans. – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, – 2023, – s.299-301.
18. İbrahimova, B.E. Anthroponyms and their structural-semantic characteristics in the English and Azerbaijani languages // LXXIX международная научно-практическая конференция

«Культурология, искусствоведение и филология:
современные взгляды и научные исследования». – Москва:
Интернаука, – 2023, №12 (72), – р.30-35.

Dissertasiyanın müdafiəsi 31 may 2024-cü il tarixində saat 14⁰⁰ Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı, S.Rüstəm 33, Bakı Slavyan Universiteti

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "29" aprel 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 18.04.2024

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 46992 işarə

Tiraj: 100 nüsxə